

M
Middel eeuwe
de middeleeuwen

MADOC

Tijdschrift over de Middeleeuwen

Jaargang 26 nummer 1 voorjaar 2012

MIRANDA BLOEM

Reconstructie van een geïllustreerde Vulgaat uit de vijftiende eeuw

Er is relatief veel miniatuurschilderkunst uit de Noordelijke Nederlanden bewaard gebleven. Bekend zijn uiteraard de rijk versierde getijdenboeken en Historiebijbels, soms voorzien van honderden miniaturen per deel. Opvallend genoeg zijn rijk gedecoreerde kopieën van de Bijbel in het Latijn echter schaars. In dit artikel worden vijf uitgesneden gehistorieerde initialen uit de vijftiende eeuw besproken die, voor zover nu bekend, de enige restanten van zo'n versierde Vulgaat zijn. De fragmenten bieden de kans deze bijbel deels te reconstrueren en tonen hoe miniaturisten bij een speciale opdracht te werk gingen.

De Bijbel is in de Middeleeuwen in vele gedaanten overgeleverd, variërend van exemplaren van groot formaat voor gebruik in kerk en klooster, van gemiddeld formaat voor zelfstudie in een hoekje, tot exemplaren in pocketformaat die enkel met een vergrootglas gelezen kunnen worden voor studenten. De eerste twee werden vrijwel altijd uitgevoerd in meerdere banden, terwijl bij de laatste beide Testamenten in één enkele band werden verenigd. Ondanks populaire Bijbelvertalingen in de volkstaal was de officiële versie in het Latijn, zoals kerkvader Hiëronymus deze in de vierde en vijfde eeuw had samengesteld. Uit de vijftiende eeuw zijn 38 Noord-Nederlandse kopieën van de Vulgaat (of fragmenten daarvan) overgeleverd.¹ Slechts iets meer dan de helft daarvan, twintig bijbels, is gedecoreerd met geschilderde decoratie in de vorm van miniaturen of gehistorieerde initialen. De decoratieprogramma's van het grootste deel hiervan zijn relatief simpel en bestaan uit slechts enkele gehistorieerde initialen.

Dit maakt de vondst van vijf verluchte bijbelfragmenten in privébezit extra interessant. Ook al zijn deze gehistorieerde initialen voor zover nu bekend de enige overblijfselen van deze Vulgaat, ze moeten afkomstig zijn van een zeer uitbundig gedecoreerd exemplaar. Aan de hand van deze fragmenten volgt hier een korte reconstructie van deze bijbel.

Beschrijving van de fragmenten

De vijf gehistorieerde initialen bevinden zich tegenwoordig verdeeld over twee privécollecties: vier zijn samen ingelijst in een passe-partout, de vijfde wordt apart bewaard.² Ze zijn van een behoorlijk fors formaat, tussen de 75-82 bij 77-89 millimeter.³

Het uitsnijden van de fragmenten uit de beschermende omgeving van het boek heeft de fragmenten schade berokkend; hier en daar is de verflaag aangetast of heeft vocht voor schimmelvorming gezorgd.

Twee van de letters waarin de voorstellingen zijn geschilderd zijn tegenwoordig wit, maar de verf is hier niet afgesleten maar verkleurd. Op de initiaal zijn namelijk ter decoratie tracteringen in bloemmotief aangebracht en in een van de witte initialen is deze versiering nog volledig intact (afb. 5, in de rechter benedenhoek). In geval van slijtage zou deze tractering als eerste zijn beschadigd. Technisch onderzoek toont aan dat deze initialen hoogstwaarschijnlijk waren geschilderd met brazielhout, een rood/dieppaarse kleur die gemakkelijk verschiet bij blootstelling aan licht en zuurstof en nu dus wit gekleurd is.⁴

De vijf gehistorieerde initialen zijn verlucht door de Meesters van Zweder van Culemborg, een groep verluchters werkzaam van circa 1415 tot 1440 in Utrecht. Deze groep bestond uit meerdere miniaturisten die in een overeenkomstige stijl schilderden. Doordat hun identiteit onbekend is, zijn ze vernoemd naar een van hun opdrachtgevers, bisschop Zweder van Culemborg (†1433). Onze fragmenten zijn geschilderd door dezelfde miniaturist die ook een groot deel van de verluchting van de zogenoemde Lochorst bijbel op zich nam. Dit is een driedelige Vulgaat, die zich nu bevindt in het Fitzwilliam Museum in Cambridge, met het meest uitgebreide decoratieprogramma dat uit de Noordelijke Nederlanden is overgeleverd.⁵ Onze fragmenten zijn waarschijnlijk iets later dan deze bijbel te dateren, rond 1430. Naast afmeting en stijl bewijst ook het schrift op de achterkant van de fragmenten dat de vijf initialen aan dezelfde bijbel hebben toebehoord. Ten eerste valt vast te stellen dat de tekst geschreven is door dezelfde kopiist en bovendien is in de vier bestudeerde initialen de regelafstand identiek.⁶

De tekst op de achterkant dient nog een ander doel: de identificatie van de voorstellingen. De iconografie is in enkele gevallen niet duidelijk of te algemeen om te kunnen bepalen wat er exact is afgebeeld. Door het ontbreken van de context van het boek en het wegvallen van de letters direct naast de voorstelling in de tekstkolom, biedt de tekst op de achterkant de enige houvast om de voorstellingen juist te kunnen interpreteren. En zelfs dan, zoals zal blijken, is het soms geen gemakkelijke opgave. Initiaal en tekst horen namelijk niet per definitie toe aan hetzelfde Bijbelboek. Zijn de regels op de achterkant het begin van een Bijbelboek, dan is het de beginletter van diezelfde tekst. De voorstelling stond dan op de rectozijde en de tekst op de versozijde. Vormen de regels tekst het einde van een Bijbelboek, dan stond de initiaal op de versozijde en vormde deze het begin van het daaropvolgende Bijbelboek. In dat geval horen tekst en initiaal dus niet bij elkaar.

Johannes op Patmos

De tekst op de achterkant van het eerste fragment betreft enkele zinnen uit de proloog op de Openbaring van Johannes (afb. 1). De initiaal A, waarin de voorstelling is geschilderd, is van het beginwoord 'Apocalypsis' en was oorspronkelijk geplaatst tussen de Proloog en de daadwerkelijke Bijbeltekst.

AFB. 1 Johannes op Patmos. Meesters van Zweder van Culemborg, ca. 1430. Privécollectie.
Foto: M. Bloem.

Ook zonder kennis van de tekst levert de iconografie van het eerste fragment weinig problemen op. Het betreft hier Johannes de Evangelist op Patmos, toegesproken door een engel terwijl een duivel achter zijn rug zijn inktpot steelt.⁷ Voorstellingen van Johannes op Patmos zijn in de Noord-Nederlandse miniatuurkunst minder talrijk dan in de Zuidelijke Nederlanden of Frankrijk. Nederlandse getijdenboeken hebben niet de gewoonte om te beginnen met Evangelieleessen die werden gedecoreerd met evangelistenportretten, waaronder Johannes op Patmos.⁸ Hierdoor komt deze voorstelling hoofdzakelijk voor ter illustratie van het boek Openbaringen en is als gevolg hiervan schaarser.

In plaats van op een verlaten eiland omringd door een woeste zee met zeilschepen zit de treurende Johannes hier in een heuvellandschap aan een beekje. De engel naast hem is op zich niet bijzonder. Aan het einde van Openbaring staat geschreven: 'Ik, Jezus, heb mijn engel gestuurd om jullie deze dingen bekend te maken' (Openbaring 22,16). Doorgaans zweeft de engel door de lucht om met een bazuin Johannes op de hoogte te stellen van het goddelijke visioen dat hem te wachten staat, een visioen dat zich dan zowel voor de heilige als voor de toeschouwer in de achtergrond ontvouwt.

Voorstellingen waarbij de engel naast de heilige staat, zijn echter minder gang-

AFB. 2 Johannes overhandigt een brief. Meesters van Zweder van Culemborg, ca. 1430. Privécollectie. Foto: M. Bloem.

baar. In een andere Latijnse *Historiebijbel* uit de Noordelijke Nederlanden (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 69 B 10, fol. 188r) staat de engel naast Johannes en sommeert hem het visioen op te schrijven. De engel wordt door de evangelist opgemerkt en begroet; op zijn schoot ligt het boek gereed waarin hij zijn openbaringen zal noteren.

Waar er in de Haagse Bijbel sprake is van actief contact tussen de twee figuren – de engel wijst hem op het visioen – staan de twee in ons fragment geïsoleerd naast elkaar. Johannes treurt nog te veel over zijn verbanning naar Patmos om zijn gezelschap op te merken. De engel is zojuist gearriveerd en moet nog beginnen met zijn verkondiging. Het is onduidelijk of Johannes een boek in handen heeft, maar schrijven doet hij zeker nog niet. Er valt ook nog weinig te schrijven; het visioen in deze voorstelling ontbreekt. De Zwedermeesters hebben ervoor gekozen Johannes af te beelden op een ongebruikelijk moment, namelijk voordat hij zich bewust wordt van de openbaring die spoedig tot hem zal komen.

Brief van Johannes

De iconografie van de tweede initiaal is minder gemakkelijk te bepalen. In de letter S zit een oudere bebaarde man gekleed in een lichtgele mantel op een hoge houten zetel (afb. 2). Voor hem knielt een bode met een rode jas die een brief overhandigt

AFB. 3 Baruch. Meesters van Zweder van Culemborg, ca. 1430. Privécollectie. Foto: M. Bloem.

krijgt. Tussen de twee mannen in staat een geestelijke, herkenbaar aan zijn tonsuur, in het zwart gekleed met zijn handen tegen zijn borst gedrukt. Bijbelvoorstellingen waarin het overhandigen van brieven centraal staat vindt men hoofdzakelijk bij de Brieven aan het einde van het Nieuwe Testament. De tekst op de achterkant bevestigt dit; de regels zijn afkomstig van Johannes 3,7-9.

De initiaal kan zowel bij Johannes II als Johannes III hebben behoord aangezien beide brieven in het Latijn met een S beginnen. Johannes II is een zeer korte tekst die weinig ruimte in beslag neemt. Aangezien de tekst van deze bijbel in twee kolommen werd geschreven, is het mogelijk dat de beginletter van brief II aan de voorkant van het blad in de eerste kolom stond, terwijl de tekst van de derde brief daarmee op de achterkant samenvalt. Was de initiaal ter inleiding van Johannes III, dan stond deze tevens op de voorzijde, maar dan in de tweede kolom.⁹

Of de initiaal nu bij de tweede of derde brief thuishoort, geconcludeerd kan worden dat alle drie de Brieven van Johannes werden ingeleid door een voorstelling. De iconografie die de Zwedermeesters hier gebruikten is anders dan die in de Lochorst bijbel. Johannes wordt daar bij brief II en III afgebeeld als baardloze jongeling met de gifbeker, zijn uiterlijk als apostel. Brief I wordt wel geïllustreerd met Johannes als oudere man vergezeld door een bode. Beide typen kunnen zijn ingezet voor de ove-

AFB. 4 Baruch. Meesters van Zweder van Culemborg, ca. 1425-1430. Cambridge, Fitzwilliam Museum, 289, II, fol. 345r. Foto: James H. Marrow.

rige twee brieven in onze bijbel. De aanwezigheid van de geestelijke is mysterieus; de Bijbeltekst geeft hier geen aanleiding toe. Mogelijk hebben we hier een aanwijzing in handen omtrent de opdrachtgever van de bijbel. Hier zal in de toekomst echter meer onderzoek naar gedaan moeten worden.

Baruch

Op het derde fragment zit een koning in een blauwe mantel op een hoge troon (afb. 3). Voor hem staat een man in een hoog aansluitende zwarte mantel met een schrijven in handen. De man draagt geen tonsuur; het is een leek. Naast de troon staan twee mannen, beide in bontgevoerde kledij, aandachtig te luisteren naar de man terwijl deze zijn schrijven voorleest. In dit geval is de tekst op de achterkant cruciaal om de voorstelling correct te kunnen identificeren. Het betreft hier het einde van de Klaagliederen 5,17-18. De initiaal is dus afkomstig van het daaropvolgende Bijbelboek: Baruch.

De meest gangbare versie van Baruch begint met de E van 'Et haec verba libri quae scripsit Baruch' [Dit is het boek van Baruch]. Er bestaan echter ook tekstvarianten met als eerste zin 'Hec sunt verba libri quae scripsit'. Aangezien de voorstelling is geschilderd in een H moet deze laatste in deze bijbel zijn gebruikt. Ongeacht de letter wordt de profeet Baruch vrijwel altijd solitair schrijvend aan een lessenaar geschilderd. De verluchter koos hier voor een verhalende voorstelling, in overeenstemming met Baruch

AFB. 5 Mozes en Aäron. Meesters van Zweder van Culemborg, ca. 1430. Privécollectie. Foto: M. Bloem.

1,3-4, waarin hij zijn boek voorleest aan koning Jechonja 'en aan iedereen die ernaar kwam luisteren: de edelen, de prinsen, de oudsten en alle anderen, van jong tot oud.' Uit het begin van de vijftiende eeuw zijn er voorstellingen uit Frankrijk en Engeland bekend waar voor dezelfde iconografie is gekozen, opvallend genoeg ook geschilderd in een H.¹⁰ Ook in de Lochorst bijbel schilderde de verluchter Baruch tegenover de koning en een omstander in plaats van zittend aan een lessenaar (afb. 4).¹¹ Compositoirisch zijn de verschillen echter groot: in de aangehaalde Franse bijbel zit Baruch aan een lessenaar en komt de koning op bezoek terwijl in ons fragment juist de koning zit. In de genoemde Engelse bijbel spreekt Baruch voor een grote groep met een geschrift in handen, een detail dat in de Lochorst bijbel vreemd genoeg ontbreekt.

De twee Zwedervoorstellingen van Baruch zijn uniek in de Noord-Nederlandse miniatuurkunst. Naast de Vulgaatedities, waarin door de beperkte decoratieprogramma's geen enkele voorstelling van de profeet voorkomt, bestaan er ook talrijke bijbelhandschriften in het Middelnederlands. Deze bijbels bevatten soms honderden miniaturen per deel, maar het boek Baruch werd in het Middelnederlands nooit opgenomen en dus ook niet geïllustreerd.¹² Door de aard van de opdracht, het decoreren van ieder Bijbelboek, waren de Zwedermeesters dus genoodzaakt voor Baruch een voorstelling te creëren waarmee zij nauwelijks vertrouwd waren. De letterlijke

AFB. 6 Koningspaar met wijschenker. Meesters van Zweder van Culemborg, ca. 1430. Verblijfplaats onbekend. Foto: James H. Marrow.

weergave van de eerste regels van de Bijbeltekst lijkt er op te wijzen dat dit hun voor-naamste bron was.

Mozes en Aäron

Op het laatste van de vier fragmenten uit de eerste privécollectie zijn twee heiligen in een heuvelachtig landschap in gesprek met God (afb. 5). De hoorntjes op het hoofd van de linker man verraden dat het om Mozes gaat. Een foutieve vertaling van Exodus 34,29 uit het Hebreeuws, waarbij 'Karan' met 'hoorn' in plaats van met 'lichtstraal' werd vertaald, zorgde ervoor dat vanaf de Middeleeuwen Mozes in de kunst twee hoorntjes op zijn hoofd meedraagt. De man rechts is zijn broer, Hogepriester Aäron. De tekst op de achterkant is het begin van Numeri 1,25-26. In tegenstelling tot de overige initialen stond deze initiaal daadwerkelijk aan het begin van de tekst; de L is van 'Locutusque est Dominus ad Mozen' [De Heer sprak tot Mozes].

In de Lochorst bijbel is dezelfde scène afgebeeld, maar voert Mozes het gesprek met God zonder zijn broer aan zijn zijde. De toevoeging van Aäron in het fragment is een logische beslissing die direct voortvloeit uit de Bijbeltekst: Mozes krijgt van God de opdracht om een volkstelling te houden en 'dit samen te doen met Aäron' (Numeri 1,3). De miniaturist gebruikte in de Lochorst bijbel dezelfde figuren en compositie voor de profeten als in deel II.¹³

AFB. 7 Koningspaar met wijnschenker (tekstzijde), ca. 1430. Verblijfplaats onbekend. Foto: James H. Marrow.

Koningspaar met wijnschenker

De identificatie van de vijfde voorstelling leidt tot problemen, zelfs nadat de tekst op de achterkant is geïdentificeerd (afb. 6 en 7). Het betreft hier enkele regels uit Nehemia 13,18-19, het einde van het Bijbelboek, waaruit volgt dat de initiaal het begin van het daaropvolgende boek moet zijn geweest. De inhoud van het boek Ezra III, de meest logische opvolger van Nehemia die ook wel Ezra II wordt genoemd, komt echter niet met de voorstelling overeen. De identificatie moet dus, zonder houvast aan de tekst, op iconografische gronden plaatsvinden.

Een koningspaar, zittend onder een groen baldakijn voor een rode voorhang, is frontaal afgebeeld terwijl aan hun rechterzijde een knielende man hen een gouden kelk aanreikt. De blikken van zowel de koning als zijn vrouw zijn naar de man gericht; hun handgebaren maken duidelijk dat er sprake is van direct contact tussen de figuren. In de Bijbel vinden we een passage die hiermee exact overeenkomt: Nehemia biedt als hofschenker koning Artaxerxes met 'zijn lievelingsvrouw aan zijn zijde' wijn aan terwijl zij schrikken van zijn trieste aanblik (Nehemia 2,1-6). In Franse en Engelse bijbels uit de dertiende en veertiende eeuw wordt deze scène regelmatig afgebeeld. Meestal knielt Nehemia enkel voor de koning, maar in een bijbel uit 1411 uit Parijs is ook de 'lievelingsvrouw' aanwezig.¹⁴ De functie van wijnschenker van de koning stond in hoog aanzien. De kleding van de man, een lang roze gewaad getailleerd door een zwarte gordel, een lange slip aan zijn kap en met

AFB. 8 Koningin Esther aan het banket. Alexander (schilder), ca. 1430. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 78 D 38, II, fol. 15r. Foto: Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

bont gevoerde mouwen, is dan ook niet voor een arme dienaar weggelegd.¹⁵

Iconografisch staat niets de identificatie als Nehemia en koning Artaxerxes in de weg, maar de tekst op de achterkant zorgt voor problemen. Als de initiaal aan het begin van Nehemia zou hebben gestaan, kunnen de regels op de achterkant uit het einde van ditzelfde boek er nooit mee samenvallen. Nehemia is namelijk geen korte tekst en zal een aanzienlijk aantal folia in beslag hebben genomen. De letter C waarin de voorstelling is geschilderd spreekt de identificatie ook tegen: het boek Nehemia begint met het woord 'Verba'.

Een andere mogelijkheid is dat de initiaal ter illustratie van het boek Esther diende. Esther als opvolger van Nehemia is goed mogelijk. Ezra III en IV werden namelijk niet altijd in een Vulgaat opgenomen aangezien zij door Hiëronymus in eerste instantie waren afgewezen en pas later door anderen weer werden toegevoegd. Compositorisch zijn er overeenkomsten met een van de negen illustraties bij Esther in de Utrechtse *Historiebijbel* die in Den Haag bewaard wordt (afb. 8).¹⁶ Daar is het moment uitgebeeld waarop Haman, die tegenover het koningspaar aan een bankettafel zit, door koningin Esther wordt verweten haar volk uit te willen roeien, terwijl een dienaar een kelk wijn ophoudt. In deze *Historiebijbel* was de verluchter door het uitgebreide decoratieprogramma genoodzaakt meerdere scènes uit het verhaal te schilderen maar in het geval van een enkele voorstelling aan het begin van het boek, zoals in onze bijbel, is deze iconografie hoogst ongebruikelijk. Het ontbreken van Haman en een bankettafel maken een identificatie voor deze scène onmogelijk; het zou dan een algemene uitbeelding van koningin Esther en haar echtgenoot zijn. Zoals gezegd lijkt de kleding van de wijnschenker niet bij een dienaar te horen en ook hier speelt het probleem van de beginletter C: Esther begint standaard met 'In diebus Assueri' (Het was in de dagen van Ahasveros).

Bij het uitsnijden van de initiaal viel de context weg die noodzakelijk is om deze voorstelling naar volle tevredenheid te kunnen identificeren. Het is niet ondenkbaar dat de miniaturist een fout heeft gemaakt bij het schilderen van de juiste voorstelling op de juiste plek in de tekst of bij de initiaal die hij daarvoor koos. Er zijn mij door de Zwedermeeesters echter geen voorbeelden bekend van een dergelijke fout, zelfs niet in ingewikkelde en zeer uitgebreide decoratieprogramma's.

Reconstructie: inhoud, formaat en decoratieprogramma

Nu de voorstellingen zijn geïdentificeerd is het mogelijk de juiste volgorde van de fragmenten te bepalen: Mozes en Aäron, het koningspaar met wijnschenker, Baruch, Johannes II of III en als laatste Johannes op Patmos. De vier fragmenten in dezelfde collectie omvatten zowel twee scènes uit het Oude Testament als twee uit het Nieuwe Testament terwijl het apart bewaarde fragment, ondanks de onzekere identificatie, daar hoe dan ook chronologisch tussen te plaatsen is. De bijbel omvatte dus beide Testamenten en zal zonder twijfel, net als de Lochorst bijbel, uit meerdere delen hebben bestaan.

Op het moment dat de initialen uit de bijbel werden verwijderd waren de delen nog bij elkaar; de vier fragmenten zijn immers als set door de vorige eigenaar aangekocht en zijn waarschijnlijk nooit van elkaar gescheiden geweest.¹⁷ Uit het feit dat de kleinere tekstgedeelten, zoals Baruch en de Brieven van Johannes, ook voorzien werden van verluchting, kan afgeleid worden dat dit voor alle boeken gegolden zal hebben. De tekst op de achterkant van Johannes op Patmos toont aan dat ook de prologen van Hiëronymus waren opgenomen. Totdat de identificatie van de scène met de wijnschenker naar tevredenheid kan worden opgelost, blijft het onduidelijk of de boeken Ezra III en IV in de bijbel waren opgenomen.

De bijbel moet zijn geschreven in meerdere delen van aanzienlijk formaat. Aan het formaat van de initialen valt af te leiden dat de kolommen een afmeting van 85-90 millimeter hebben gehad; naast de initialen met Baruch en het Koningspaar staan nog sporen van letters. De regelafstand op vier fragmenten is maar liefst 12 millimeter.¹⁸ Bij middeleeuwse boeken geldt 'vorm volgt functie'. Aan een bijbel waaruit moet worden voorgedragen tijdens een dienst in kerk of klooster worden andere eisen gesteld dan aan een exemplaar voor studiedoeleinden waarmee de eigenaar comfortabel in een hoekje kan gaan zitten. Het formaat van de initialen, het schrift en de regelafstand zijn aanwijzingen dat deze bijbel gemaakt moet zijn voor een kerk of klooster, wederom een aanwijzing dat de geestelijke in de Johannes-initiaal meer dan slechts een decoratief element zou kunnen zijn.

Een koorbijbel in de Universiteitsbibliotheek in Amsterdam, met vergelijkbare kolombreedte en regelafstand, zou een idee kunnen geven van hoe onze bijbel er uit heeft gezien.¹⁹ Het boekblok van dit handschrift meet 470 bij 330 millimeter, de bladspiegel 325 bij 210 millimeter. Ook deze Amsterdamse bijbel heeft vier forse gehistorieerde initialen, hoewel slechts in een van de oorspronkelijk vier delen.

Het decoratieprogramma van onze bijbel was zeer uitgebreid met een voorstelling aan het begin van vrijwel ieder boek. Gezien de hiërarchische structuur van de verluchting in handschriften is de kans klein dat de gehistorieerde initialen vergezeld gingen van miniaturen. De miniatuur bevat dan doorgaans de meest verhalende voorstelling die het beste bij de inhoud of de beeldtraditie van de tekst past; de voorstelling in de gehistorieerde initiaal dient ter aanvulling op de miniatuur. Hier is de

hoofdcène al in de gehistorieerde initiaal geplaatst, wat een miniatuur overbodig maakt.

De initialen stonden geplaatst aan het begin van de tekst, zelfs als er een proloog aanwezig was. De prologen kregen waarschijnlijk ook een gedecoreerde initiaal, of wellicht een beeltenis van de Heilige Hiëronymus. Misschien zullen er nog meer uitgesneden initialen uit deze kopie van de Vulgaat rondzwerven en in de toekomst opduiken om de puzzel completer te maken. Tot die tijd zijn de vijf fragmenten stille getuigen van een bijbel die in volle glorie misschien wel tot een van de meest rijkelijk verluchte uit de Noordelijke Nederlanden gerekend kon worden.

NOTEN

- Deze gegevens zijn ontleend aan de Byvanck Database, met dank aan Anne Korteweg die mij hiertoe toegang verschaftte. Dit artikel maakt onderdeel uit van mijn proefschrift over de Meesters van Zweder van Culemborg, dat naar verwachting in 2014 voltooid zal zijn. Voor een overzicht van de bijbelhandschriftentraditie zie C. de Hamel, *The book. A history of the Bible* (Londen 2001). Voor de Meesters van Zweder van Culemborg zie H.L.M. Defoer e.a., *The Golden Age of Dutch manuscript painting* (Stuttgart 1989) 97-116.
- Mijn dank gaat uit naar de eigenaar van de vier ingelijste fragmenten, en naar Elizabeth Nijhoff Asser van restauratieatelier Mooie Boeken in Amsterdam die de fragmenten voor onderzoek uit de lijst haalde. De huidige verblijfplaats van het vijfde fragment is onbekend waardoor ik deze niet zelf kon bestuderen. Ik dank Prof. dr. James H. Marrow die mij op dit fragment wees en zoals gewoonlijk zo gul was de afbeelding en beschrijving ervan met mij te delen.
- De initialen zijn gemeten van de uiteinden van het gouden initiaalveld en worden hier gegeven in volgorde waarin ze worden besproken. 81 bij 86 millimeter (afb. 1); 75 bij 77 millimeter (afb. 2); 82 bij 87 millimeter (afb. 3); 77 bij 85 millimeter (afb. 5); 76 bij 89 millimeter (afb. 6 en 7).
- Dit technisch onderzoek werd uitgevoerd door Arie Wallert van het Rijksmuseum Amsterdam op 15 maart 2011. Mijn dank gaat uit naar hem voor het onderzoek en het delen van de resultaten en naar de eigenaar voor toestemming voor technisch onderzoek. Tegelijkertijd werden opnamen gemaakt met infrarood reflectografie, maar dat onderzoek leverde weinig interessants op.
- Cambridge, Fitzwilliam Museum, Ms. 289. Deze verluchter schilderde in deel II en III. Een vergelijking tussen het nog te bespreken fragment met Baruch en Cambridge, Fitzwilliam Museum 289, II, fol. 52r stelt onomstotelijk vast dat het hier dezelfde schilder betreft. P. Binski en S. Panayotova, *The Cambridge illuminations. Ten centuries of book production in the Medieval West* (Londen 2005) 103-104.
- Ik dank Prof. dr J.A.A.M. Biemans voor het vaststellen dat het hier hoogstwaarschijnlijk dezelfde kopiïst betreft. Gezien de onbekende verblijfplaats van het vijfde fragment kan slechts bij benadering worden gezegd dat de regelafstand in dit fragment met de anderen overeenkomt.
- De stelende duivel is hoofdzakelijk terug te vinden in de Nederlandse en Franse miniatuurkunst. Zie J.G. van Gelder, 'Der Teufel stiehlt das Tintenfass', in: *Kunsthistorische Forschungen. Otto Pächt zu seinem 70. Geburtstag* (Salzburg 1972) 173-188.
- Evangelielessen vormen in de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk vanaf de vijftiende eeuw een regulier onderdeel van een getijdenboek. Zie R.S. Wieck, *The Book of Hours in medieval art and life* (Londen 1988) 55-59; R.S. Wieck, *Painted Prayers. The book of Hours in Medieval and Renaissance Art* (New York 1997) 39-50.

- 9 De initiaal kan niet afkomstig zijn van het volgende Bijbelboek. Dat is de Brief van Judas Thaddeus en die begint met een I.
- 10 Twee prachtige geïllumineerde voorbeelden bevinden zich in de British Library in Londen: Royal 1 E IX, fol. 207v (<http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/ILLUMIN.ASP?Size=mid&IllID=38440>) en Royal 15 D III, fol. 363v (<http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/ILLUMIN.ASP?Size=mid&IllID=37799>).
- 11 Cambridge, Fitzwilliam Museum, 289, II, fol. 345r. Ons fragment staat dichterbij de Bijbeltekst aangezien Baruch ook daadwerkelijk zijn boek voorleest terwijl hij in Cambridge slechts naar de koning wijst. Deze voorstelling is overigens geschilderd in een miniatuur; de gedecoreerde initiaal waarmee de tekst begint is een E.
- 12 S. Hindman, 'Text and image in fifteenth-century illustrated Dutch bibles', in: *Verzameling van Middelnederlandse bijbelteksten. Miscellanea – Corpus sacrae scripturae Neerlandicae medii aevi. Miscellanea* (Leiden 1977); J.A.A.M. Biemans, 'Middelnederlandse bijbelhandschriften – Codices manuscripti sacrae scripturae Neerlandicae', in: *Verzameling van Middelnederlandse bijbelteksten – Corpus sacrae scripturae Neerlandicae Medii Aevi* (Leiden 1984).
- 13 Vooral de miniatuur aan het begin van Nahum, in deel II op fol. 470r lijkt er erg op. Deze miniatuur is nergens gereproduceerd, maar afbeelding 4 geeft een goede impressie.
- 14 Londen, British Library, Royal 19 D III, fol. 210v. Deze vrouw, waarvan de naam niet wordt genoemd, speelt in het Bijbelboek geen rol. Haar expliciete omschrijving als 'lievelingsvrouw van de koning' maakt haar aanwezigheid in de miniatuur echter niet opmerkelijk.
- 15 Eenzelfde gewaad wordt bijvoorbeeld gedragen door Pierre Salmon bij het aanbieden van zijn boek aan Charles VI. Pierre Salmon, *Dialogues*. Parijs, Bibliothèque nationale de France, ms. 23279, fol. 53r. Gereproduceerd in A. van Buren en R.S. Wieck, *Illuminating fashion. Dress in the Art of Medieval France and the Netherlands 1325-1515* (New York / Londen 2011) 121, afb. 73.
- 16 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 78 D 38 II, fol. 15r, behorend bij Esther 7,7-8.
- 17 Wanneer de fragmenten zijn uitgesneden en waar de vorige eigenaar deze heeft gekocht is niet bekend.
- 18 Ter vergelijking: de al meerdere malen genoemde Lochorst bijbel heeft een kolombreedte van 42 millimeter en een regelafstand van 4,7 millimeter.
- 19 Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 1 A 1-7 (84). Ook hier is de regelafstand 12 millimeter. De kolombreedte is hier 93 millimeter met een tussenruimte van 26 millimeter. Met dank aan Margriet Hülsmann voor deze gegevens.